

כתב: הרב יעקב נגן

ערך: שורי חזן

חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה

ראשי פרקים

א. הגמרא

ב. מבנה הסוגיה

1. שלב א' - יסוד המחלוקת

2. שלב ב' - פסיקת המחלוקת

3. שלב ג' - סתמא דגמרא

א. הגמרא (בבא בתרא ה"א - ו"ע"א)

מתני'. כותל חצר שנפל - מחייבין אותו לבנותו עד ארבע אמות; בחזקת שנתן, עד שיביא ראיה שלא נתן. מד' אמות ולמעלה - אין מחייבין אותו. סמך לו כותל אחר, אף על פי שלא נתן עליו את התקרה - מגלגלין עליו את הכל; בחזקת שלא נתן, עד שיביא ראיה שנתן.

גמ'. אמר ריש לקיש: הקובע זמן לחבירו, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני - אינו נאמן, ולואי שיפרע בזמנו¹.

אביי ורבא דאמרי תרוייהו: עביד איניש דפרע בגו זימניה,

זימנין דמתרמו ליה זוזי, אמר: איזיל איפרעיה כי היכי דלא ליטרדן².

תנן: בחזקת שנתן, עד שיביא ראיה שלא נתן;

היכי דמי? אילימא דאמר ליה: פרעתיך בזמני, פשיטא, בחזקת שנתן!

אלא לאו דאמר ליה: פרעתיך בתוך זמני, אלמא עביד איניש דפרעיה בתוך זמניה!

שאני הכא, דכל שפא ושפא זימניה הוא.

ת"ש: בחזקת שלא נתן, עד שיביא ראיה שנתן,

היכי דמי? אילימא דאמר ליה: פרעתיך בזמני, אמאי לא?

אלא לאו דאמר ליה: פרעתיך בתוך זמני, אלמא לא עביד איניש דפרע בגו זימניה!

שאני הכא, דאמר: מי יימר דמחייבו לי רבנן.

רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע עבדי כאביי ורבא. מר בר רב אשי עבד כר"ל.

והלכתא כר"ל, ואפילו מיתמי;

ואע"ג דאמר מר: הבא ליפרע מנכסי יתומים - לא יפרע אלא בשבועה,

חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה.

איבעיא להו: תבעו לאחר זמן, ואמר לו פרעתיך בתוך זמני, מהו?

מי אמרינן: במקום חזקה אמרינן מה לי לשקר,

או דילמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר?

ת"ש: בחזקת שנתן, עד שיביא ראיה שלא נתן;

היכי דמי? אילימא שתבעו לאחר זמן, ואמר לו: פרעתיך בזמני, פשיטא!

אלא לאו דאמר ליה: פרעתיך בתוך זמני,

אלמא אפילו במקום חזקה אמרינן מה לי לשקר.

שאני הכא, דכל שפא ושפא זימניה הוא.

ת"ש: מד' אמות ולמעלה - אין מחייבין אותו.

סמך לו כותל אחר וכו' עד שיביא ראיה שנתן.

ה"ד? אילימא שתבעו לאחר זמנו, ואמר לו: פרעתיך בזמני, אמאי לא?

אלא לאו דאמר: פרעתיך בתוך זמני, אלמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר.

שאני הכא, דאמר: מי יימר דמחייבי לי רבנן.

1. מקורו של משפט זה אינו ברור, וננסה לעמוד עליו בהמשך.

2. משפט זה אינו מופיע בכ"י מינכן 95.

א"ל רב אחא בריה דרבא לרב אשי,
ת"ש: מנה לי בידך, אמר לו: הין, למחר אמר לו: תנהו לי,
אם אמר נתתיו לך - פטור אין לך בידי - חייב;
מאי לאו נתתיו לך - דא"ל: פרעתוך בזמני,
אין לך בידי - דא"ל: פרעתוך בתוך זמני, וקתני: חייב,
אלמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר
לא, מאי אין לך בידי? לא היו דברים מעולם,
דאמר מר: כל האומר לא לויתי, כאומר לא פרעתי דמי.

ב. מבנה הסוגיה

בסוגיה ישנם שלושה שלבים שהם בעצם שלושה רבדים בהתפתחותה.

שלב א': יסוד המחלוקת - דברי ריש לקיש ודעת אבבי ורבא החולקים עליו.
שלב ב': פסיקת ההלכה על ידי האמוראים וסתמא דגמרא.
שלב ג': סתמא דגמרא - כתיבת הדיון בגמרא.

בסיכום זה אנסה לנתח את הסוגיה לפי שלושת שלבים אלו.

1. שלב א' - יסוד המחלוקת

סוגייתנו פותחת בדברי ריש לקיש, דור שני לאמוראי ארץ ישראל:

הקובע זמן לחברו ואמר לו פרעתוך בתוך זמני אינו נאמן - ולואי שיפרע בזמנו.

אמירה זו מורכבת משני חלקים: הדין עצמו - 'הקובע זמן... אינו נאמן' וההסבר לדין - 'ולואי שיפרע בזמנו'.
ישנו מתח מסוים בין משפט הגרעין, הקובע קביעה דינית במישור הכלכלי, לבין משפט ההסבר שמתייחס לעניין
פסיכולוגי - לטבע האדם. יתר על כן, בעוד ממשפט הגרעין משתמע שאנשים אכן מחזירים הלוואות, ממשפט
ההסבר נובע שאנשים נוטים לא להחזיר כלל.

הסבר אפשרי למתח זה הוא שיש כאן תופעה שמצויה הרבה בדברי האמוראים, והיא הוספת הסבר
לדבריהם על ידי סתמא דגמרא, אף על פי שאינו חלק אינטגרלי מאמירתם³. על פי זה יתכן, שמשפט ההסבר
אינו חלק מדברי ריש לקיש, אלא הוא תוספת מאוחרת, ולכן יש להבחין בין משפט הגרעין שהוא ודאי מדברי
ריש לקיש, לבין משפט ההסבר שיתכן שהוא תוספת. במשפט הגרעין נראה שריש לקיש מדבר על מקרה של
הלוואה במקרה **שנקבע זמן לפירעונה** - 'הקובע זמן לחברו', והדין הוא 'אינו נאמן'. אין כאן חזקה או
אמירה כללית, אלא דין במקרה ספציפי שאינו נאמן.

את הסיבה לדין, על פי משפט הגרעין, ניתן ללמוד מדברי הרא"ש בפירושו לגמרא כאן:

ודווקא בקובע זמן אבל בסתם הלוואה אע"ג דאמרינן סתם הלוואה שלושים יום לא חשבינן ליה תוך זמנו
בתוך שלושים יום.

יוצא מדברי הרא"ש שהחזקה מתייחסת לתכנון הכלכלי של האדם, ולכן, כאשר תכנן להחזירה במועד
מסוים לא יחזיר אותה קודם לכן. אבל, אם לא קבע זמן מוגדר, הרי שהוא מתכנן להחזירה בהקדם, אף על פי
שמבחינה הלכתית הוא חייב להחזירה רק כעבור שלושים יום. לעומתו כותב ר' אריה לייב מאלין בחידושו, כי
הסיבה לדין היא שעד תאריך הפירעון ישנה 'חזקת חיוב' וטענת פרעתי לבדה אינה מוציאה מידי חזקת החיוב,
ורק לאחר תאריך הפירעון היא יכולה להוציא מחזקת החיוב.

משפט ההסבר מוסיף את הסיבה לדין, לפי פרשנותו את התנהגות האדם "ולואי שיפרע בזמנו". הטבע
האנושי הוא למשוך דברים עד הסוף⁴, ואדם אינו נאמן לומר שהוא התנהג אחרת.

ה'קצות' על שולחן ערוך חושן משפט סימן ע"ח, מבאר את החזקה באותו כיוון של משפט ההסבר:

3. על תופעה זו, של הסבר מאוחר המצורף למשפט המקורי, מצביעים התוס' (ב"ב קעו ע"א) בדברי ר' פפא "הלכתא
מלווה על פה גובה מן היורשין ואינו גובה מן הלקוחות מן היורשין שלא תנעול דלת בפני לוי ואינו גובה מן הלקוחות
דלית ליה קלא" וטוענים כי "ר' פפא לא אמר אלא מלווה על פה גובה מן היורשין וגמרא מפרש לה..." כלומר משפט
ההסבר "מן היורשין שלא..." אינו חלק מדברי רב פפא המקוריים.

4. כמאמר השיר: "אמא אומרת שככה אנשים כשקשה להם לגמור הם מושכים את הסופים" - א. אנקרי.

עיקר החזקה הוא מכח מנהג דאין נוהגים לפרוע תוך זמנו וגבי תוך שלושים דסתם הלוואה - המנהג **לפרוע** תוך שלושים, ומשום הכי לא שייך ביה חזקה דלא עביד אינש וכן משמע מדברי נמוקי-יוסף וחזקה דתוך זמנו תליא במנהג העולם בסדרי הפרעון שיש להם.

ה'קצות' תולה את החזקה במנהג. החזקה, לדעתו, היא אומדנא של המציאות, ובמקרה שהמציאות או המנהג משתנים משתנה גם החזקה.

כפי שהזכרנו, בשני חלקי המשפט אפשר לראות שתי הבנות שונות לסיבת הדין של ריש לקיש:

א. על פי משפט הגרעין - הדין מתייחס להתנהגות הכלכלית של האדם. אם אדם מתכן להחזיר חוב במועד מסוים יש לכך סיבה כלכלית, ולכן הוא לא יחזיר אותו קודם לכן.

ב. על פי משפט ההסבר - הדין מתייחס לטבע האדם. אנשים נוטים לא לקיים התחייבויות, ובטח שלא לפני זמן.

נפקא מינה בין שני ההסברים היא במקרה שלא נקבע זמן להלוואה, או בהתחייבות אחרת שאינה כספית, לפי ההסבר הראשון - יהיה נאמן, ואילו לפי ההסבר השני - גם אז לא יהיה נאמן⁵.

לאחר דברי ריש לקיש מובאת דעת **אביי ורבא** (דור רביעי לאמוראי בבלי):

אביי ורבא דאמרי תרויהו: עביד איניש דפרע בגו זימניה, זימנין דמתרמו ליה זוזי, אמר: איזיל איפרעיה כי היכי דלא ליטרדן.

הם טוענים כי יתכן מקרה בו אדם פורע חוב לפני זמנו. מופיע בדבריהם גם תיאור מקרה אפשרי "זימנין דמיתרמי ליה זוזי...". גם כאן לא ברור האם משפט זה הוא חלק מדברי אביי ורבא המקוריים, או שהוא משפט הסבר ש'הודבק' אחר כך. במשפט הגרעין מופיעה האפשרות שאדם יחזיר הלוואה קודם זמנה, כלומר יש פה אומדנא של התנהגותו של האדם; ומשפט ההסבר, כמו זה שבדברי ריש לקיש, מכיל הסבר פסיכולוגי פנימי יותר - לפעמים אדם מעדיף להיפטר מהתחייבות עכשיו כדי שלא תרדוף אותו אחר כך⁶.

2. שלב ב' - פסיקת המחלוקת

ר' פפא ור' הונא בריה דרב יהושע (דור חמישי, בבלי) - פסקו כאביי ורבא.

רב אחא בריה דרבא⁷ (דור שביעי, בבלי) **ורב אשי** (דור שישי, בבלי) - מנסים להכריע כריש לקיש (בהמשך הדיון - ו' ע"א).

מר בר רב אשי (דור שביעי, בבלי) - פוסק כריש לקיש.

השתלשלות הפסיקה כאן מעוררת תמיהה. לאחר שבדור הרביעי והחמישי חלקו אמוראי בבלי על ריש לקיש, חוזר הדור השביעי, לאחר תום תקופת ההוראה ("רבינא ורב אשי סוף הוראה"), ופוסק כריש לקיש! גם פסיקת ההלכה המופיעה בסתמא דגמרא היא כריש לקיש. בהמשך ננסה להסביר השתלשלות מעניינת זו.

3. שלב ג' - סתמא דגמרא

סתמא דגמרא מרחיבה את הדין של ריש לקיש הרבה מעבר לדין המקורי:

1. כח החזקה הוא אפילו להוציא מיתומים (שבדרך כלל מנסים להגן עליהם). כלומר, אין צורך בבירור נוסף מעבר לחזקה, דהיינו - החזקה היא בירור כ"כ טוב עד שבכלל אין לנו ספק.

2. יש פטור משבועה, שהיא כלי לבירור המציאות. גם כאן, התוקף של החזקה כל כך חזק עד שאין צורך בבירור נוסף. החזקה היא בירור יותר טוב משבועה.

3. הדין חל בכל חוב, ולא רק בהלוואה. אנו למדים זאת מניתוח האמירה 'לא עביד איניש דפרע בגו זימניה' שהיא אמירה כללית, ולא מתייחסת למקרה ספציפי כדברי ריש לקיש. כמו כן, ניתן ללמוד זאת מהנחת היסוד העומדת מאחורי ההקבלה למשנתנו. הגמרא סברה שהדין של ריש לקיש לא מתייחס רק להלוואה אלא לכל חוב, ולכן הקבילה אותו למשנתנו, שיש בה מקרה של התחייבות כספית ללא הלוואה.

5. וכך אכן פוסק הרשב"א.

6. אם נתייחס רק למשפט הגרעין, נראה כי מדברי אביי ורבא לא ברור האם הם חולקים על הניתוח של ריש לקיש ספציפית במקרה זה, או שלדעתם לא ניתן לקבוע כללים חד משמעיים להתנהגותו של האדם.

7. בנוסח אחר: רב אחא סבא (דור שישי, בבלי).

4. הדין יחול, לפי פשט הדברים, גם במקרה שלא נקבע זמן⁸. (גם זה משתמע מהנסיון להוכיח ממשנתנו, שכן במשנה לא מופיע זמן מוגדר להחזרה)⁹.

אנו רואים שבסתמא דגמרא יש מגמה להרחיב את דינו של ריש לקיש, ומהדין המקורי, הספציפי, הוא הופך לאמירה כללית לגבי התנהגות האדם, בהתאם למגמתו של משפט ההסבר "ולואי שיפרע בזמנו". גם מבחינת הצגת המקרה והדין עליהם דיבר ריש לקיש, יש הבדל בין דבריו המקוריים לבין הפסק (שנפסק על פיו) בגמרא. נציג את השתלשלות הניסוח:

הקובע זמן לחברו ואמר לו פרעתיך בזמני אינו נאמן.	ריש לקיש
עביד איניש דפרע בגו זימניה	אביי ורבא
חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה	סתמא דגמרא

ריש לקיש נתן תיאור מקרה של אדם הטוען פרעתי תוך זמנו, וקבע כי הטוען כך אינו נאמן. הגמרא כבר אינה מדברת על מקרה מסוים, וכן מעניקה לדין מעמד של חזקה "חזקה לא עביד איניש דפרע בגו זימניה". המקור להצגת הדברים באופן זה הוא דווקא באביי ורבא החולקים על ריש לקיש ואומרים כי "עביד איניש דפרע בגו זימניה", אמירתם היתה כללית יותר מזו של ריש לקיש, ולכן הגמרא אימצה את סגנונם, אם כי קבעה את הדין שלא כמותם. בכך אנו שוב מוצאים שתי אפשרויות לביאור דברי ריש לקיש - פרשנות מרחיבה, כמו בסתמא דגמרא, על פי משפט ההסבר בדבריו, ופרשנות מצמצמת לפי משפט הגרעין בלבד.

לעניין פסיקת ההלכה ישנה משמעות רבה לשאלה עד כמה אנו מרחיבים את דינו של ריש לקיש, ונחלקו בכך הפוסקים השונים. השאלה עולה במקרה של הלוואה שלא נקבע בה זמן מוגדר לפירעון, והלווה טוען 'פרעתיך תוך זמני'. יש מי שאומר שכיוון ש'סתם מלווה שלושים יום' עדיין קיימת החזקה שאדם לא פורע קודם זמן הלוואה, ומאידך יש הסוברים שבמקרה כזה יהיה הדין שונה. השולחן ערוך בחו"מ סימן ע"ח פוסק:

הא דאמרינן חזקה אין אדם פורע בתוך זמנו, היינו דוקא בקובע זמן; אבל בסתם הלוואה אף על פי שזמנה שלשים יום, נאמן לומר: פרעתיך בתוך שלשים יום.

כלומר, כיוון שלא נקבע כאן זמן מפורש, אין חזקה. זה כמובן בדומה לדינו המקורי של ריש לקיש שדיבר דווקא ב'קובע זמן לחברו'. הרשב"א, לא הסכים לכך ואלו דבריו:

פירש גאון ז"ל¹⁰ דוקא קובע (יש חזקה שאין אדם פורע תוך זמנו - ש.ח.) אבל בסתם מלווה... אם אמר פרעתיך תוך שלושים יום נאמן... ולולי שאמרה גאון ז"ל והסכימו בכך כל האחרונים הייתי אומר **דהוא הדין בסתם מלווה**¹¹ ותדע לך מדאקשינן עליה דריש לקיש מהא דתנן עד ארבע אמות מחייבין אותו בחזקת שנתן עד שיביא ראיה שלא נתן ומאי קושיה דכל כי הא מודה בה ריש לקיש דהא לא קבע קבע לא חבירו זמן עד שיגמור כל הארבע אמות...

כלומר, לדעת הרשב"א מוכח בגמרא שהחזקה קיימת גם כשלא קבע זמן, כי אחרת אין הוכחה מהמשנה בבבא בתרא - בה לא מופיע זמן מוגדר, ואין משמעות לקושיה על ריש לקיש משם. בכך הולך הרשב"א בעקבות סתמא דגמרא, שתפסה שהחזקה מתייחסת גם במקרה שלא קבע זמן, כפי שהסברנו.

עד כאן תארנו את השתלשלות הפסיקה והרחבת דין החזקה, אך טרם ענינו על השאלה המהותית - מדוע עזבו הדור השביעי לאמוראים וסתמא דגמרא את המסורת הבבלית המוצקה - כאביי ורבא, ופסקו כריש לקיש האמורא הארץ-ישראל. ננסה לפתור שאלה זו על פי מה שהסברנו עד כה. ראינו כי סתמא דגמרא מתייחסת אל החזקה כאל אומדנא במציאות - כיצד אנשים מתנהגים ביחס למילוי חובותיהם. נושא זה אינו נושא הלכתי במובן הרגיל של המושג, אלא הוא קשור יותר להבנה של חכמי הדור את המציאות, ועל כן אמוראי הדור השביעי לא הרגישו מחויבים למסורת הבבלית, אלא ניתחו את המציאות מחדש, והגיעו למסקנתו של ריש

8. מופיע ברשב"א.

9. הגמרא אמנם דחתה את ההקבלה בנימוק "כל שפא ושפא זימניה הוא" כלומר, המקרים שונים כי במשנה לא נקבע זמן, אלא כל שורה היא זמן הפרעון, אך נראה שזו היתה הבנת הגמרא בהשוואתה.

10. רב האי גאון, שדעתו מופיעה בר"ן.

11. כלומר, במלווה ללא זמן.

לקיש. יש להבהיר כי אין צורך לטעון שהמציאות עצמה השתנתה בתקופה זו, אלא כיוון שמדובר בנושא אנושי-התנהגותי¹² נעשתה הפסיקה לפי דעת האמוראים באותו דור, והמסורת לא התקבלה כהלכה פסוקה. עיקרון זה, של הלכות המשתנות לפי הדורות השונים, ניתן לראות גם בדברי המגיד משנה בסוף הלכות שכנים :

...וכן אמרה (התורה-ש.ח.) 'ועשית הישר והטוב' והכוונה שיתנהג בהנהגה טובה וישרה עם בני אדם ולא היה מן הראוי בכל זה לצוות פרטים לפי שמצוות התורה הם בכל עת ובכל זמן ובכל עניין ובהכרח חייב לעשות כן ומידות האדם והנהגתו מתחלפת לפי הזמן והאיש.

גדולתה של התורה היא בהתאמתה לכל דור ודור, למרות המנהגים המשתנים. על כן, קיבוע נורמות הלכתיות מסוימות על פי אותו דור פוגם בנצחיותה של התורה. לכן נמסרו הלכות אלו לחכמי אותו הדור שיבטאו את השקפת התורה בנושאים אלו על פי המציאות באותו זמן.

מהלך הדיון בסתמא דגמרא

במהלך הדיון של סתמא דגמרא ישנם שלושה שלבים :

א. נסיון להכריע ממשנתנו במחלוקת ריש לקיש ואבבי ורבא.

ב. נסיון להכריע ממשנתנו את הספק האם יש מיגו במקום חזקה.

ג. נסיון נוסף להכרעת ספק זה מהמשנה בשבועות.

אנו רואים כי בסוגיה מופיעות שתי שאלות, ושתי משניות מובאות כדי לפתור אותן. אך באופן מפתיע בסוגייתנו שתיים כפול שתיים הן... שלוש. במקום ארבע הוכחות כפי שהיינו מצפים למצוא מופיעות רק שלוש. אנסה להוכיח כי היתה קיימת הוכחה נוספת - חוליה רביעית - ולא זאת בלבד, אלא דווקא החוליה הרביעית היא הבסיס והיסוד לשלוש ההוכחות שנכתבו אח"כ באותה מתכונת מחשבתית ולשונית.

עיון בדברי ר' אחא יכול להצביע על החוליה החסרה. דברי ר' אחא לגבי מיגו במקום חזקה מעלים תמיהה, שכן לא סביר שר' אחא מתייחס לבעיה שהועלתה ע"י סתמא דגמרא שני דורות מאוחר יותר! ואכן, בכת"י מינכן 95 משפט המסקנה בדבריו: "אלמא במקום חזקה לא אמרינן מה לי לשקר" אינו מופיע! עובדה זו מצביעה על כך שהתייחסותו המקורית של ר' אחא לא היתה לשאלה זו, אלא למח' ריש לקיש ואבבי ורבא. רק מאוחר יותר, כשכבר הוכרעה המחלוקת כריש לקיש, הגמרא לוקחת את ראייתו להוכחת עניין אחר - מיגו במקום חזקה.

12. וזו גם דעת ה'קצות' (שהובא במאמר זה) הטוען כי החזקה תלויה במנהג המקום.

התפתחות הסוגיה היתה אם כן באופן זה :

שלב	מביא ההוכחה	מקור ההוכחה	לאיזו שאלה התייחסה	
			הלכה כריש לקיש	מה לי לשקר במקום חזקה
(א)	ר' אחא	המשנה בשבועות	✓	x
(ב)	סתמא דגמרא	המשנה בב"ב	✓	x
(ג)	סתמא דגמרא	המשנה בב"ב	x	✓
(ד)	סתמא דגמ' על פי ר' אחא	המשנה בשבועות	x	✓

לפי מה שהסברנו נראה כי הגמרא הכירה את הוכחת ר' אחא מהמשנה בשבועות¹³, ויצרה הוכחה דומה ממשנתו. לאחר שהוכרעה המחלוקת כריש לקיש נלקחה ההוכחה ממשנתו לעניין מיגו במקום חזקה, ולבסוף הביאה הגמרא גם את דברי ר' אחא עצמם להוכחת דין מיגו במקום חזקה.

13. שהיא ההוכחה הקדומה ביותר מבין השלוש, שכן היא באה להוכיח את דברי ריש לקיש ונעשתה בדור שישי-שביעי לאמוראים, לפני דיונה של סתמא דגמרא.